

***bitig* Edebiyat Fakültesi Dergisi**

bitig Journal of Faculty of Letters

(Mevlevilik Geleneği ve Vefatının 475. Yılında Muğlalı
İbrahim Şâhidî (1470-1550) Özel Sayısı, Nisan 2025)

Şâhidî'nin Işknâme'sinde İlahî Aşk

Hanife DÖNMEZ

Dr. Öğr. Üyesi

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

hanifedonmez2@gmail.com

 ORCID 0000-0002-7312-2274

Araştırma makalesi/Research article

Geliş Tarihi/Received: 07.02.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 26.03.2025

Atıf/Citation

Dönmez, Hanife (2025), Şâhidî'nin Işknâme'sinde İlahî Aşk, *bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Mevlevilik Geleneği ve Vefatının 475. Yılında Muğlalı İbrahim Şâhidî (1470-1550) Özel Sayısı, Nisan 2025, 322-347.

Bu makale iThenticate, turnitin, intihal.net programlarından biriyle taranmıştır.
This article was checked by iThenticate, turnitin or intihal.net.

Öz*

Bu çalışmada Muğlalı İbrahim Şâhidî'nin ilahî aşk hakkındaki görüşleri Işknâme pespektifinden ortaya konmuştur. Böylece Şâhidî'nin düşünce dünyasına girmek ve onu bugün yeniden anlamak amaçlanmaktadır. İlahî aşk Mevlevilik gibi bazı tarikatlerin Hakk'ı ve nefsi bilme yolculuğunda öne çıkan bir yaklaşımdır. Seyrisülukta aşk ile yol almak, saliki hakikate ulaştırmada etkili bir yöntem olarak, Şâhidî tarafından eserlerinde terennüm edilmiştir. Işknâme'de Şâhidî aşkı insanda, hayvanlarda, tabiatı ve tüm ilahî dinlerde görmekte ve bunu eserine yansıtmaktadır.

Şâhidî'nin hayatı ve eserleri üzerinde dil ve edebiyat alanlarında kıymetli çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte onun tasavvuf düşüncesinin ana fkrini oluşturan ilahi aşk anlayışı hakkında yapılmış müstakil bir çalışma, Şâhidî'nin düşünce dünyasına girmek, onu doğru anlamak, eserlerini ve düşünce dünyasını günümüzde yeniden değerlendirip ilgisine sunmak bakımından faydalı olabilecektir. Esasen Şâhidî'nin bütün eserleri ilahî aşk başlığı altında değerlendirilebilir fakat o Gülşen-i Vahdet adlı mesnevisinin son kısmını müstakil olarak bu konuya ayırmış, elli iki beyitten müteşekkil bu bölüme Işknâme adını vermiştir. Çalışmada öncelikle Işknâme ile tasavvuf düşüncesindeki ilahî aşk anlayışının ilişkisi ana hatları ile ele alınmıştır, bundan sonra metne odaklanılarak düşüncenin metne yansımaları ortaya konulmuştur. Bu amaçla Işknâme'nin beyitleri günümüz Türkçesi ile, anlam ve söyleyişe mümkün olduğu kadar sadık kalınarak yeniden ifade edilmiştir. Metindeki düşüncüyü öne çıkartabilmek için her bir beyit tasavvuf düşüncesi açısından değerlendirilmiş ve öne çıkan kavramlar ele alınarak şiirsel söyleyişin estetik yoğunluğu çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu yüzden bazı beyitlerin günümüz Türkçesi ile yeniden ifade edilmesi yeterli olurken diğer bazıları derinlemesine incelenmiştir.

Sonuç olarak Işknâme bir Mevlevî şeyhi olan İbrahim Şâhidî'nin tasavvuf anlayışındaki aşk vurgusunu, ilahi aşkın alemdeki ve insandaki tezahürlerini ortaya koyması bakımından Şâhidî'nin düşünce dünyasını ve tasavvuf anlayışını açıklayıcı bir metin olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar sözcükler: İbrahim Şâhidî, İlahî Aşk, Muğla, Mesnevî, Mevlevîlik.

Divine Love in Şâhidî's Işknâme

Abstract

This study aims to reveal Muğlalı İbrahim Şâhidî's views on divine love. Divine love is a prominent approach in the spiritual journey of knowing Truth and the self, especially in orders like Mevleviyeh. Advancing on the path of seyr-i sülûk with love is emphasized by Şâhidî as an effective method to

* Bu çalışma Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nde 12. 12. 2024 tarihinde Muğla Değerlerinden Şâhidî ve Mevlevilik Kültürü adlı panelde sunulan tebliğin geliştirilmiş halidir.

reach truth. In his work Işknâme, Şâhidî perceives love in humans, animals, nature, and the Islamic value system, reflecting this perspective in his work.

Significant studies have been conducted in linguistics and literature regarding Şâhidî's life and works. However, an independent study focusing on divine love, the core of his Sufi thought, would be valuable in understanding his intellectual world, reinterpreting his works, and presenting them to contemporary readers. In fact, all of Şâhidî's works can be evaluated under the theme of divine love. However, he dedicated the final section of his masnavi *Gülşen-i Vahdet* to this subject, naming the fifty-two-verse part Işknâme.

This study first examines the relationship between Işknâme and the concept of divine love in Sufi thought. Then, the textual reflections of this idea are analyzed in detail. For this purpose, the verses of Işknâme are rephrased in modern Turkish while maintaining fidelity to their meaning and expression. To highlight the Sufi philosophy, each verse has been analyzed, exploring key concepts and examining the aesthetic depth of its poetic expression. Some verses were simply translated into modern Turkish, while others required in-depth analysis.

As a result, Işknâme is regarded as an explanatory text that presents Şâhidî's emphasis on love in his Sufi understanding, demonstrating the meaning and value of love for him, as well as the manifestations of divine love in the universe and humanity. Understanding Işknâme helps to comprehend Şâhidî's Sufi philosophy and contributes to the reinterpretation of the message he aimed to convey to his readers.

Keywords: İbrahim Şâhidî, Divine Love, Muğla, Masnavi, Mevleviyeh.

Giriş

Muğlalı İbrahim Şâhidî (d. 1470/ö. 1552) on altıncı yüzyılda Muğla'da yaşamış en önemli sufi şahsiyetlerden biridir. Şâhidî tasavvuf erbabı bir aileden gelmektedir ve kendisi de Mevlevî şeyhi Dîvâne Mehmed Çelebi'ye intisab etmiş ve uzun yıllar Muğla dergahında postnişîn olarak irşad faaliyetini yürütmüştür. Yazar Türkçenin yanında Arapça ve daha çok da Farsça eserler telif etmiş ve tüm eserlerinde amacı tasavvufî hakikatleri okuyucusuna aktarmak olmuştur. Mevlevîlik vahdet-i vücud düşüncesiyle irtibatlı bir gelenek olarak ilahî aşkla özdeşleşmiş bir yoldur. Eserlerine bakıldığında benzer şekilde Şâhidî'nin de varlığı ve aşkı merkeze alan bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu görülür. Çalışmamızın konusu olan Işknâme ise yazarın *Gülşen-i Vahdet* adlı eserinin son elli iki beyitlik kısmını oluşturmaktadır. Bu çalışmada amacımız Muğlalı İbrahim Şâhidî'nin Işknâme'deki aşk anlayışını inceleyerek onun ilahî aşk düşüncesini ortaya koymaktır.

Gülşen-i Vahdet Şâhidî'nin insan yüzündeki unsurları kullanarak tevhid anlayışını ortaya koyduğu bir mesnevidir. Çeşm, ebrû, hal, hatt, zülf, dehen gibi unsurların hikayesi sonuçta Rûy'a ulaşmakta, yani her bir unsur teker teker değil ama birlikte yüzü oluşturmaktadırlar. Eserde Zülf, Vâmık'ı, Rûy ise Azrâ'yı temsil etmektedir, böylece hikâye yine klasik bir aşk anlatısına dönüşerek anlamı derinleşmekte ve ilahî aşkın varlıktaki birliği görmeyi sağlayan üst bir izlek olarak eserde yer aldığı görülmektedir.¹ Bizim burada inceleyeceğimiz bölüm ise *Gülşen-i Vahdet*'in Işknâme adlı son bölümüdür. Yazar eserinin sonunda Işknâme'yi telif ederek tüm hikâyeyi ilahî aşka bağlamış olur. Işknâme'deki aşk anlayışının beşerî aşkı aştığı ve yazarın varlığın merkezine ilahî aşkı yerleştirdiği net bir şekilde müşahade edilmektedir. Bölüm yaratılıştan başlar. Alemde ne varsa Hakk'ın bilinmeyi sevmesine bağlanırken, yaratılmış her şeyin de Hakk'a olan aşkından söz edilir. Örneğin Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin gibi meşhur aşk hikayelerinden Şeyh San'an'ın menkıbelerine ve Hallac-ı Mansur ve Mevlâna ile yakın dostu Şems-i Tebrizî gibi sufilerin Hak aşkı ile katlandıkları eziyetlere kadar tasavvuf tarihinin çok önemli isimlerinin hikayelerine yer verilir. Ayrıca Hz. Eyyub, Hz. Yusuf, Hz. Zekerîyya, Hz. İsa, Hz. Musa ve Hz. Muhammed gibi peygamberlerin Hakk'a olan bağlılıkları nedeniyle katlandıkları zorluklara da işaret edilir. Bunun yanında sadece insan hikayelerine değil dağların, nehirlerin, yıldızların ve tüm evrenin ilahi aşk ile döndüğüne işaret edilir.

Muğlalı İbrahim Şâhidî

Tasavvuf düşüncesi ve bu düşünceden kaynaklanan edebiyat, özellikle de şiir, baştan aşağıya bir aşk terennümüdür, denirse yanlış olmaz. Aşk, bazen iman, bazen marifet ve bazen de kadın ve erkek arasında yaşanan veçheleriyle tasavvufî edebiyata ilham kaynağı olmuş ve sayısız eseri vücuda getirmiştir. Özellikle mutasavvıf şairlerin, hangi tür aşkı dile getiriyor olurlarsa olsunlar, hakikatte amaçları Hakk'a duydukları ilahî aşkı yansıtmaktır. Bazen içlerinden taşan coşkun eseri olarak şiir kaleme almışlarsa da ençok halkı irşad etmek üzere eser telif etmişler ve amaçları halkı eğitmek olmuştur. Muğlalı İbrahim Şâhidî de hem müridlerini hem de halkı irşad etmek için birçok eser telif etmiş bir Mevlevî şeyhidir.

İbrahim Şâhidî h. 875/m. 1470 yılında Muğla'da doğmuştur. Şâhidî'nin babası Muğla Mevlevî dergâhı şeyhi Salih Hüdâî (ö. 1480)'dir. Şâhidî ilk eğitimini babasından almıştır. Kaynaklara göre Mevlevî kültürü içine doğan Şâhidî'nin eğitiminin temel unsurlarından biri Mesnevî dili Farsça olmuştur. Şâhidî on yaşındayken babası vefat edince eğitimine on sekiz yaşından itibaren İstanbul'da Fatih ve Bursa'da Yıldırım Han medreselerinde devam etmiştir. (Çıpan, 1985, s. 15) Kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla Şâhidî Muğla'da evlenmiş ve iki çocuğu olmuştur.

¹ Şâhidî'nin *Gülşen-i Vahdet* mesnevisindeki alegorik anlamlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Nilüfer Tanç, *Gülşen-i Vahdet'te Seyr u Sülûk Alegorisi Olarak Yüz*.

Oğullarından Hüsametdin Efendi (ö. 1617) de babası gibi alim bir zattır. Şâhidî'nin diğer oğlu olan Şuhûdî (ö. 1591) ise Esrar Dede'ye göre Şâhidî'nin manevi oğludur ve babasının ardından Muğla Mevlevîhânesi'nde kırk yılı aşkın bir süre şeyhlik yapmıştır. (Çıpan, 1985, s. 14).

İbrahim Şâhidî şehir dışındaki medrese eğitimini bitirip Muğla'ya döndüğünde önce Şeyh Bedreddin'e intisap etmiştir. Daha sonra sırasıyla Denizli'de şeyh Fânî Dede'ye (ö. 1504), Mevlânâ soyundan Paşa Çelebi'ye, son olarak da Afyon Karahisar'daki Mevlevî dergâhı şeyhi Dîvânî Mehmet Çelebi'ye (ö. 1530) intisab etmiştir. Şâhidî son şeyhi Dîvânî Mehmet Çelebi'nin vefatından sonra Muğla'da babasının dergahında irşâd faaliyetine başlamıştır ve miladi 1552 (h. 957) yılındaki vefatına kadar devam etmiştir. (Şıra, 2022, s. 10).

Zamanının en önemli medreselerinde iyi bir eğitim alan Şâhidî Mevlevîlik kültürü içinden geldiğinden olsa gerek eserlerini telif ederken en çok Farsça'yı tercih etmiş, bu dilde yedi eser kaleme almıştır. Üç eseri Türkçe iken bir Türkçe – Farsça sözlük ve iki de Arapça eser telif etmiştir.² Şâhidî şiirlerinde genellikle vezin kullanımında başarılıdır, bununla birlikte anlam şekle kurban edilmez ve bazı noktalarda imale ve zihafalara başvurulduğu görülür. (Çıpan, 1985, s. 19).

Şâhidî'nin edebî şahsiyeti hakkındaki değerlendirmelerin ana fikri, onun şairliğinin tasavvufi kimliğinin gölgesinde kaldığı görüşüne dayanmaktadır. Bununla birlikte zaman zaman eserlerinde edebî yönden güçlü beyitler de görülmektedir. Esasen hem Şâhidî'de hem de tasavvufi edebiyat içinde yazarların önceliğinin şiir söylemek veya şairlik yeteneklerini göstermek değil bir bilgiyi, görüşü veya bir nasihati okuyucusuna aktarmak olduğu, şiirin burada sadece bir vesile veya bir araç olarak kullanıldığı açıktır. Osmanlı şairleri, ister dinî isterse profan olsun, dinî-tasavvufi değerler sistemi ve kavramlar ağı ile yazmaktaydılar. Aynı şekilde tasavvuf geleneği de şiiri bir ifade biçimi olarak kullanmaktaydı. Sufi şairler çoğu zaman tasavvufi tecrübelerini aktarmak için şiire başvurmak zorunda kalmışlardır. Bu zorunluluk çoğu zaman sosyal veya siyasal kabul edilebilirlikten çok, dile getirmek istedikleri hallerinin ifadesinin çok güç olması yüzünden ortaya çıkmaktaydı. Tasavvuf tarihi ve düşüncesine yön vermiş isimlerden biri olan İbnü'l-Arabî en önemli eseri sayılabilecek *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye* adlı eserinde düşüncesini açıklarken birçok noktada şiire başvurmuş ve yazdıklarını anlamak isteyenlerin şiirlerine bakmaları gerektiğini ifade etmiştir. Benzer şekilde Şâhidî de düşüncesini aktarmak için şiirini bir araç olarak kullanmakta ve müridlerini ve muhibbânı veya yüzlerce yıl sonraki okuyucusunu bu yolla irşad etmektedir.

‘Işknâme

Bu çalışmanın konusu olan Işknâme ise Şâhidî'nin Türkçe teliflerinden biri olan 457 beyitlik Gülşen-i Vahdet adlı mesnevisinin son elli iki beyitlik kısmını kapsamaktadır. Bu bölüm Gülşen-i

² Şâhidî'nin eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz., (Şıra, 2022)

Vahdet'te “*Der Beyân -ı Ef'âl u Tavr-ı Işk*” (Aşkın İşleri ve Halleri Üzerine) başlığı ile yer alır. Eser aruzun “failâtün failâtün failün” vezniyle yazılmıştır. Işknâme Abdülbaki Gölpınarlı'nın yine Şâhidî'ye ait olduğunu düşündüğü doksan dört beyitlik müstakil bir eser olan Farsça Işknâme ile karıştırılmamalıdır (Çıpan, 1985, s. 17). Şâhidî'nin çalışmaları arasında bu bölüm müstakil olarak ilahî aşka tahsis edilmiş olması bakımından değerlidir. Işknâme Şâhidî'nin hem ilahî aşka dayanan tasavvuf anlayışını hem de yaşam felsefesini ortaya koyan bir metindir.

Aşk Arapça aslı Işk olan ve İslam felsefesi, edebiyat ve tasavvufta kullanılan geniş anlamli bir terimdir. Sözlükte “şiddetli ve aşırı sevgi; bir kimsenin kendisini tamamen sevdiğine vermesi, sevgilisinden başka güzel görmeyecek kadar ona düşkün olması” anlamına gelir. (Uludağ, 1991, s. 11) Ayrıca kelimenin aynı kökten olup “sarmaşık” anlamına gelen “aşeka” ile yakından ilgili olduğu kabul edilmiştir. Yine sözlüklerde sarmaşığın üzerine sarıldığı ağacın suyunu emerek onu soldurup zayıflatması ve bazen de kurutup öldürmesi gibi aşk da aşıkta benzer hallere sebep olduğu için bu duyguya aşk denilmiştir. Ayrıca yine aynı kökten gelen ve hem tatlı hem ekşi olan bir meyvenin adına da “Uşuk” denilmiştir.

İslami literatürde özellikle edebiyat ve tasavvufta aşkın, temelde ilahi ve beşerî olmak üzere iki türlü olduğu kabul edilmiştir. Beşerî aşk mecazi, ilahi aşk ise hakiki aşk olarak kabul edilir. İlahi aşk mecazi aşk ile birlikte tasavvuf düşüncesinde ve edebiyatında ana kavramlardan birini oluşturmuş ve geniş ölçüde işlenmiştir. Aynı zamanda İslam felsefesinde kozmik varlıklar hiyerarşisinde alttaki varlığın üstteki varlığa duyduğu arzu (iştiyak) ve sevgi de çoğu zaman aşk terimiyle ifade edilmiştir (Uludağ, 1991, s. 11). Aşk kavramına yüklenen bu ontolojik anlam özellikle müellifimizin de mensup olduğu vahdet-i vücud geleneği içerisinde yaratılışı açıklamak üzere sıklıkla kullanılmıştır.

Tasavvuf tarihinde ilk zahit ve sufiler aşk kelimesi yerine hub, muhabbet, habib, mahbub kelimelerini kullanmayı tercih etseler de Kuşeyrî, Risalesinde sufilerden aşıklar diye söz etmiş ve “Aşıklar söyledikleri sözlerden dolayı kınanmazlar” (Kuşeyrî, 1981, s. 507) diyerek konuya müsamahalı bir yaklaşım sergilemiştir.

Her ne kadar aşk kelimesi Kur'an-ı Kerim'de ve sahih hadislerde geçmemiş olsa da sufilerin ilahi aşk düşüncesine temel teşkil edecek bazı ayet ve hadislere işaret ettikleri görülür. Örneğin Bakara Suresi'ndeki “İman edenler Allah'ı daha şiddetle sever” (2/165)³ ayetindeki “şiddetle sevmek” ifadesi “aşk” şeklinde yorumlanır. Tevbe Suresi'ndeki diğer bir ayette ise müminlerin Allah'ı her şeyden çok sevmeleri gerektiği belirtilmiştir. (9/24). Hadislerde Hz. Peygamber'in Hz. Ömer'e,

³ Bu makalede Kur'an-ı Kerim'den yapılan alıntılar kaynakçada künyesi verilen Hayrettin Karaman, İbrahim Kafı Dönmez ve Mustafa Çağrırcı tarafından hazırlanan mealdendir.

"Ben sana herkesten daha sevimli olmadıkça iman etmiş olamazsın" (Buharî, 1987, s. 172) şeklindeki rivayet de sufilerin ilahi aşk kavramıyla yorumladıkları hadislerden biridir. Sonraki dönem tasavvufunda özellikle İbnü'l-Arabi ve Sadreddin Konevi gibi hakîm sufilerce kelime bir anlamda yeniden tanımlanmış ve metafizik bir boyut kazanmıştır. Bu manada aşk var oluşun illeti ve sürekliliğinin de kaynağıdır. Bununla birlikte günümüz insanının duygu ve düşünce dünyasındaki aşk ile sufilerin anladığı manada veya ilahi anlamda aşk, bir araya getirilemeyecek zıtlıklar barındırır. Örneğin beşeri aşkta karşı cinse duyulan arzu, geçici ve aciz olana bağlanmaya teşvik ederken ilahi aşk sonsuz yaratıcıya derim bir iman ile bağlanmayı gerektirir. Bu iki aşk aralarındaki zıtlıklarla birlikte birbirlerini var edegelmüşlerdir. Birçok sufiye göre beşeri aşk ilahi aşkın bir mecazıdır ve kişiyi hakiki aşka hazırlar. En bilinen aşk hikayesi olarak Leyla ile Mecnun'da Mecnun uğruna çok acılar çektiği Leyla kendisine geldiğinde onu reddetmesidir.

Bir Mevlevî olarak Muğlalı İbrahim Şâhidî Işknâme'nin beyitlerinde bu paradoksu bir anlamda aşmış görünmektedir. Gülşen-i Vahdet'in son elli iki beyitlik bölümünde Şâhidî iki aşk biçimini çok başarılı bir şekilde bir araya getirmiş, birinden diğerine giden yolu, o yolun bağlantılarını, imkanlarını ve zorluklarını okuyucusuna basit fakat etkili bir tarzda sunmuştur. Esasen Şâhidî bu basitliğe özen göstermiştir. Çünkü amacı okuyucusuna ilahî aşkın derinliklerinden haberler vermektir. Veya başka bir deyişle aşk denizinin gavvâsı olmayan okuyucusuna ilahi aşk okyanusunun derinliklerinden çıkarttığı incileri sunmaktır.

Aşkın İşleri ve Halleri Üzerine başlığı altındaki bu bölümde Şâhidî aşkı varlığın başlangıcı ile ilişkilendirerek anlatmaya başlar. Buna göre Hak tüm varlığı aşk ile ortaya çıkarmıştır ve insanı da aşk ile yaratmıştır. Varlık açılıp ortaya saçıldığında aşk oradadır. Metnin tamamında aşk tüm iş ve oluşlara sirayet eden temel ilke olarak ele alınmaktadır. Esasen tüm metin boyunca aşkın yönü zaman zaman değişkenlik gösterir. Tanrı bazen sevilen bazen sevendir, insanlar ve tüm tabiat da sevgiden nasibini almış, sevmiş ve sevilmiştir. Örtülerin açılmasıyla varlığın ve insanın ortaya çıktığını söyleyen Şâhidî biraz ileride sufilerin yaratılışı açıklamak üzere çokça atıf yaptıkları kenz-i mahfî – gizli hazine hadisine atıf yapacaktır ama önce varoluşu aşka bağlayarak söze girer:

Der Beyân-ı Ef'âl u Tavr-ı 'İşk

Aşkın İşleri ve Halleri Üzerine

"İşk imiş çâk-i hicâb iden hemân

'İşk imiş ref'-i nikâb iden hemân" (b/440).

Aşk imiş örtüleri yırtıp atan hemen

Aşk imiş peçeleri kaldıran hemen

“İşk imiş dil hânesin meftûh iden
‘İşk imiş insana nefh-i rûh iden” (b/441).

Aşk imiş gönül hanesini fetheden
Aşk imiş insana ruh nefesini üfleyen”

Bu beyitlerde Şâhidî'nin gizlinin açığa çıkması, örtülerin kaldırılması ile aşkı, onunla da insanın varlığını aynı düşünce akışında birbirine bağladığı görülür. Örtüler yırtılıp peçeler kalktığında zaten önceden orada olan bir şey ortaya çıkmıştır ki o da varlıktır. Varlıkta ilk amaçlanan fakat son ortaya çıkan ise insandır. Tasavvuf düşüncesinin temel hareket noktalarından biri olan nefsinin bilen Rabbini bilir mealindeki sözün Şâhidî'ye yol gösterdiği görülmektedir. Aşkın anlamı ve değeri insanda ve varlıkta ortaya çıkar ve böylece insana ve varlığa bakan Rabbini bilecektir.

Buradan hareketle bu beyiti iki şekilde okumak mümkündür. İlk olarak daha sonra tekrar atıfta bulunulacak olan Hakkın bilinme isteği veya sevgisi sebebi ile alemleri ve insanı yaratması, ikincisi ise yine aşağıdaki beyitlerde başka vesileler ile ifade edeceği erkek ve kadının arasındaki sevgi vesilesi ile insanın soyunun devam etmesi düşüncesidir.

Şâhidî aşkın hallerinden söz etmeye devam eder:

“İşk imiş gam mülkini vîrân iden
‘İşk imiş hem aklı ser-gerdân iden” (b/442).

Aşk imiş gam ülkesini viran eden
Aşk imiş aklı şaşkın ve sarhoş eden.

“İşk imiş hem nâm u neng ü kîne-dâr
‘İşk imiş sûzende-i nâmus u âr” (b/443).

Aşk imiş hem onur ve itibara (karşı) intikamcı
Aşk imiş ar ve nâmusu yakan.

Yukarıdaki iki beyite (b/442, 443) göre akılları başlardan alıp insanların onur ve itibarına düşmanlık eden; namus ve utanma duygularını yakıp geçen de aşktır. Aşk karşısında insanın bu edilgenliğinin ilk örneği de yine Âdem ve Havva'nın hikayesinde bulunmuştur. Aşağıdaki iki beyitte (b/444, 445) bu düşünce dile getirilmektedir. Buna göre yine alemin ve insanın yaratılıp var edilmesinin sebebi aşka bağlanmaktadır. Ayrıca Âdem'in Havva'ya olan aşkı onu şaşkın ve kararsız veya ne yaptığını bilmez halde bırakmış ve bu halin sonucunda yaptıkları hata yüzünden Havvâ ve Âdem'in ayrılık

ile cezalandırılmalarına neden olmuştur. Bununla birlikte söz konusu hata hakikatte insanın yaratılmasına da vesile olacak ve böylece yine Hakk'ın takdiri ortaya çıkacaktır.

“İşk imiş îcâda illet âleme
‘İşk imiş esbâb-ı hilkat Âdem’e” (b/444).

Aşk imiş âlemin ortaya çıkmasındaki hikmet
Aşk imiş Âdem’in yaratılmasına sebep

“İşk imiş âvâre iden Âdem’i
‘İşk imiş Havvâ’nun olan hem-demi” (b/445).

Aşk imiş Âdem’i şaşkın ve kararsız bırakan
Aşk imiş Havvâ’nın yakın arkadaşı.

Beyitlerin devamında (b/446, 447, 448) Şâhidî Eyüp (as)’ı hasta eden ve Musa (as)’ı Tur Dağı’na çıkarmanın da aşk olduğunu ifade eder. Yakub’un kaybettiği Yusuf için döktüğü yaşlardan ötürü kör edenin de aşk olduğunu söyler. Aşk aynı zamanda Yakub’un gözlerini Yusuf’un gömleğindeki koku olarak açandır da.

Kuran-ı Kerim’de hikayelerin en güzeli olarak söz edilen Yusuf ile Zeliha’nın aşkına telmih ile Şâhidî beyitte (b/448) Yusuf’un güzelliğinin nurlarını da Zeliha’nın Yusuf’a kavuşma isteğini de tabi ki aşka bağlar.

“İşk imiş Eyyûb’ı rencûr eyleyen
‘İşk imiş Mûsâ’yı ber-Tur eyleyen” (b/446).

Aşk imiş Eyüb’ü hasta eden
Aşk imiş Musa’yı Tûr Dağı’na çıkararan.

“İşk imiş Ya’kûb’ı a’mâ eyleyen
‘İşk imiş Yûsuf’da bû-yı pîrehan “(b/447).

Aşk imiş Yakup’u kör eyleyen
Aşk imiş Yusuf’un gömleğinin kokusu.

“İşk imiş Yûsuf’da envâr-ı cemâl
İşk imiş fikr-i Zelihâ’da visâl” (b/448).

Aşk imiş Yusuf’un yüzündeki nur
Aşk imiş Zeliha’nın kavuşmak düşüncesi/isteği.

“İşk imiş iden Zekeryâ’yı dü-nîm
İşk imiş Nûh’ı iden Lat’dan sakîm” (b/449).

Aşk imiş Zekeriya’yı iki parça eden
Aşk imiş Nuh’u Lat’dan döndüren.

449. beyitte Şâhidî Zekeriya (as) ve Nuh (as)’ın menkıbelerine atıf yapmaktadır. İki anlatı da büyük sıkıntılarla karşılaşmış olsalar da Hakk’a olan bağlılıklarından vazgeçmeyen örneklikler içerir. Zekeriyyâ (as), Kur’an’da ismi geçen, İsrailoğulları’na gönderilmiş bir peygamberdir. Oğlu Yahyâ’nın Büyük Herod tarafından idam edilmesinden sonra yaşadığı bölgeden kaçan Zekeriyyâ (as) yarılmış bir ağacın kovuğunda saklanmış, ancak şeytan onun elbisesinin bir kenarını dışarıda bırakmış, daha sonra düşmanlarına haber vermiş, onlar da ağacı keserek ikiye bölmüş, böylece Zekeriyyâ şehid edilmiştir (Aydın, 2013, s. 210). Nuh (as) ise uzun zaman ümmetine hakikati anlatmış fakat en yakınları bile kendisini yalanlamış, ümmeti putlara tapmakta ileri gitmiş ve büyük tufanla cezalandırılmışlardır.

Şâhidî ilahi aşkı peygamberler tarihinde takip etmeye İdris (as) ile devam eder.

“İşk imiş İdrîs’i cennetde koyan
İşk imiş Cercîs’i yitmiş öldüren” (b/450).

Aşk imiş İdris’i cennete çıkaran
Aşk imiş Cercis’e ölümü yitiren.

Beyitte söz edilen İdris (as) ve Cercis, ebedî hayata mazhar olmuş kişilerdir. Bu ve takip eden üç beyitte daha Şâhidî Hz. İdris, Cercis, Hz. İsa ve Hz. Muhammed olmak üzere ilahi aşk ile göklere yüceltilen ve edebî hayatı kazanan isimlere işaret etmektedir. Cercîs Kur’an-ı Kerim’de veya sahih kaynaklarda hakkında bilgi bulunmamakla birlikte kısas-ı enbiyâ türü bazı kaynaklarda salih bir kimse veya bir nebî olarak geçmektedir. Cercîs Filistinli olup ticaretle geçinen ve her yılın sonunda kârını fakirlere dağıtan Hz. İsa’nın havarilerinin sonuncusuna yetişip iman etmiş bir kimsedir. Hayat hikayesine göre Cercîs, Suriye ve Musul’da hüküm süren dönemin Romalı hükümdarı Dâdân’ın

himayesine girip ticaret yapmak için Musul'a gitmiş fakat orada kral Dâdân'ın halkı Yunan tanrılarından Apollon'a tapmaya zorladığını görmüş, bunun üzerine kralı tek Allah'a inanmaya davet etmiş fakat kral tarafından çeşitli işkencelerle öldürülmüştür. Şâhidî'ye ilham kaynağı olan hadiseye göre Cercis kendisine uygulanan işkenceler esnasında bir melek gelmiş ve üç defa öldürülüp diriltildikten sonra dördüncü defada şehid olacağını kendisine müjdelemiştir. İşkenceler esnasında Cercis; ölüleri diriltmek, ölmüş ağaçlara ve hayvanlara can vermek gibi birçok mucizeler göstermiş ve bunlara şahitlik eden birçok kişi iman etmiştir (Tümer, 1993, s. 26). Cercis ilahi aşk ile kendisine yapılan tüm işkencelere katlanıp mucizeler göstermesi ile iman ile hayat ve hakikat arasındaki ilişkiyi görünür kılması nedeniyle Şâhidî'ye ilham kaynağı olmuştur.

Benzer şekilde Hz. İsa'nın hayat hikayesi de aşk ile katlanılan işkenceler neticesinde ebedî hayatı kazanmanın en bilinen anlatısıdır.

“İşk imiş İsa'ya çarhı cây iden
İşk imiş Meryem'le olan mukteren” (b/451).

Aşk imiş İsa'ya çarmıhı makam kılan
Aşk imiş Meryem'e eş kılınan.

“İşk imiş kılan Mesîh'i ber-semâ
Meryem'i 'ışk eylemiş İsa-nümâ” (b/452).

Aşk imiş Mesîh'i semaya kaldıran
Aşk etmiştir Meryem'i İsa'nın yüzün gösteren.

Hz. İsa'nın mücadelesine işaret eden beyitte (b/451) peygamberin Hakka olan tam bağlılığı ve ölüm pahasına yolundan dönmemesi ifade edilmektedir. Öldürülmek üzere çarmıha gerilen Hz. İsa'ya o çarmıh ebedi hayatın imkânı olmuştur.

452. beyitte ise Hz. İsa'nın mesih yani kurtarıcı olmasına işaret ediliyor ve Hz. Meryem'in ilahi aşk ile Hz. İsa'ya babasız bir şekilde Hakk'ın bir mucizesi sonucu anne olabildiği dile getiriliyor. İslam inancına göre Hz. İsa, ulu'l-azm yani beş büyük peygamberden biridir ve babasız dünyaya gelmesi, ölüm ve hayat ile ilgili birçok mucizeye sahip olması, Hakk'a olan bağlılığı ve bu yolda katlandığı eziyetler gibi özellikleri dolayısıyla ilahi bağlılığın ve aşkın temsilcilerinden biri olarak burada yer aldığı görülmektedir.

Takip eden beyitte (b/453) ise Hz. Peygamber'in mirac hadisesi ile göklere çekilenlerin sonuncusuna işaret edilmektedir. Söz konusu hadise Hz. Peygamber'in bir gece Mescid-i

Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya (isra), oradan da göğe (miraç) yaptığı yolculuktur ve isra ve miraç olarak iki aşamada gerçekleşmiştir.

Miraç hadisesinde Hz. Peygamber'in göklere yolculuğu önce göğün katlarında gerçekleşmiş daha sonra o, *Sidretü'l-Münteba*'ya ve oradan da *Kaabe kaseyn ev ednâ* makamına ulaşmıştır. *Kaabe kaseyn*'e kadar çıkışta kendisinin bineği Burak olmuş ve Hz. Peygamber'e yolculuğunda Sidre'ye kadar Cebail eşlik etmiştir fakat oradan *kaabe kaseyn ev ednâ* makamına Hz. Peygamber yalnız yolculuk etmiştir. Sufilere göre bu aşamada Hz. Peygamber aşk ile yükselmiştir. Tasavvuf tarihinde pek çok sufi Hz. Peygamber'in miraca yükseltilmesini Hakk'ın onu sevmesine bağlamıştır. Örneğin Cafer-i Sâdık'a '*Bunun üzerine Allah, kuluna vahyini bildirdi (en-Necm/ 10)*' ayetinin anlamı sorulmuş, o da ayeti; "Sevgilinin sevgili ile sırlaşmasıdır. Sevgilinin sırrını ancak sevgili bilir" şeklinde cevaplamıştır. (Kuşeyrî, 2011) Hz. Peygamber *Sidre*'ye çıkarken kendisine aklı temsil eden Cebail eşlik etmişti ama *Kaabe kaseyn* makamına çıkışında Cebail onunla birlikte olamamıştır.

Konu Necm Suresi'ndeki 5 ila 14. ayetlerinde şu şekilde geçmektedir;

"Onu, çok güçlü, üstün niteliklerle donatılmış biri (Cebrâil) öğretti. O, ufkun en yüce noktasındayken (Sidre) asıl şekliyle göründü.

Sonra yaklaştıkça yaklaştı.

Öyle ki, iki yay kadar hatta daha yakın oldu.

Böylece Allah, kuluna vahyini ilettiler.

Gözün gördüğünü kalp yalanlamadı.

Şimdi siz şüpheye düşüp gördükleri hakkında onunla tartışmaya mı kalkışıyorsunuz?

Andolsun ki onu (meleği) iniş esnasında en sondaki sidretü'l-müntehânın yanında bir daha gördü." (Karaman vd., 2020, s. 5-18).

Necm suresindeki bu ayetler mutasavvıflar tarafından tefsir edilip açıklanmıştır. Tasavvuf literatürünün önemli isimlerinden Abdülkerim Kuşeyrî (ö. 465/1072) miraç hadisesinin anlamı ve hikmetlerine dair yazmış olduğu eserinde yukarıdaki ayetleri de tefsir etmiş ve önemli sufilerin miraç hakkındaki görüşlerine eserinde yer vermiştir. Örneğin Seyyidütaife yani sufilerin efendisi olarak nitelendirilen Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve yine önemli sufilerden Vasîtî (ö. 320/932) miraç hadisesinde, Hz. Peygamber'in zamandan ve mekândan münezzeh bir şekilde Hakk'a yakınlaşmasını ilahî sevgiye bağlamaktadırlar. (Kuşeyrî, 2011, s. 133.) Yine *Kitâbu'l-Miraç*'da Kuşeyrî göğe yükseltilen ve çeşitli şekillerde kendi miraçlarını yapmış olan Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. İbrahim gibi peygamberlerin tecrübelerinden söz eder ve Hz. Muhammed'in miracını özel kılan çeşitli hususiyetleri ele alırken Hakk'ın Hz. Peygamber'i sevdiğini ve onun miracını *kaabe kaseyn ev ednâ* makamı ile en yakına kabul ettiğini dile getirir. (Kuşeyrî, 2011, s. 87.) Şâhidî'nin de aşağıdaki beyitte o en yakın makama işaret ettiği görülmektedir.

“İşk imiş mi'râca ilten Ahmed'i
İşk imiş anda ki 'ev ednâ' didi” (b/453).

Aşk imiş Ahmed'i miraca götüren
Aşk imiş orada ki (Hak) 'Yahut daha yakın' dedi.

Takip eden beyitlerde (b/454 vd.) Şâhidî ilahi aşk uğruna büyük acılar çekmiş sembol isimlerden söz eder. Hallac-ı Mansur'u dar ağacına çektiren de Şeyh San'an'a din değiştirten de Mecnun'u Leyla uğruna halka karşı rüsva eyleyen de aşktır. Hallac'ı değil ama Şeyh San'an'ı ve Mecnun'u halka karşı itibarsızlaştıran, sevgililerine duydukları mecazî aşk idi. Bununla birlikte bu mecazî aşk onları hakiki aşka ulaştıran şey olmuştur da.

Leyla ile Mecnun'un hikayesi Müslüman edebiyatlarda herhalde en çok bilinen ve çeşitli versiyonları ile tekrar tekrar yazılan en önemli aşk hikayesidir. Şâhidî ise burada hikâyenin detayları veya olay akışı ile ilgilenmez, onun vurgu yapmak istediği, Mecnun'un sonunda Leyla'yı tanımaz olması veya başka bir deyişle, aşkı uğruna türlü zorluklara katlandığı Leyla'nın mecazi aşkından geçip hakiki aşkı bulmuş olmasıdır. Şâhidî'ye göre aslında Mecnun'un Leyla'da gördüğü kendisindeki ilahi aşk istidadıdır ve nihayetinde bu aşk ortaya çıkıp mecazi aşkı geçersiz kılmıştır. Tasavvufta birçok meşhur örneğini gördüğümüz aşk hikayeleri hoş görülür. Sufilere göre mecazî aşklar kişiyi ilahî aşka götüren simülasyonlardır. Mevlevîlik de hakikate ulaşmada ilahi aşkın taşıyıcı ve etkin gücünü temel prensiplerinden biri haline getirmiş bir tarikat olarak mecazi aşkı ilahi aşka götüren bir yol olarak kabul etmiştir. Şâhidî'nin Piri Mevlana bir şiirinde hakiki aşk – mecazî aşk ilişkisine dikkat çekmiştir:

“Aşkın civarından gelen zararı O'nun bir lütfu say!
Mecâzî aşktan geç, varılacak son Hak aşkıdır, başkası değil!
Savaşçı kendi çocuğuna önce tahtadan bir kılıç verir,
Böylece alışsın da savaş sanatında usta olsun, gerçek kılıç tutsun diye.
Bir insana âşık olmak da o tahta kılıçtan ibârettir.

İmtihan sonuna geldiğinde ise o artık Rahmân'a duyulan aşktır.” (Chittick, 2022, s. 18).

Şâhidî hakiki aşkın yemizleyici ve yüceltici gücüne de işeret etmiştir. Aşağıdaki beyitlerde (b/454 vd.) ele alınan Şeyh San'an'ın hikayesi tasavvuf edebiyatında rağbet görmüş bir menkıbedir. Şeyh San'an tarihsel kimliği belirsiz olsa da hikayesi Türkçe, Arapça ve Farsça metinlerde yer bulmuş menkabevî bir karakterdir. Bazı kaynaklara göre Şeyh San'an lakabı ile tanınan Şeyhu'l-İslam ünvanlı Ebubekir Abdurrezzâk es-San'ânî Yemen'in San'a şehrinde doğmuş olan bir hadis alimi bir mutasavvıftır. (Güneş, 2011, s. 6) Onun hikayesi bir rüya ile başlar. Mekte'de mücavir, elli kez hac yapmış, dört yüz müridi bulunan şeyh, bir gün rüyasında bütün memleketleri gezdikten sonra

Anadolu'ya geldiğini ve burada bir kilisede bir puta secde ettiğini görür. Şeyhin rüyası gerçek olur ve bir papazın kızına âşık olarak onun yolunda dinini değiştirip Hristiyan olur ve kızın domuzlarına çobanlık yapar. Hikâyenin detayları bir yana şeyh, yolunda türlü zorluklara ve aşağılanmalara katlandığı bu mecazi aşkın ateşinden geçerek hakiki aşka ulaşır ve tövbe ederek yüksek mertebelere ulaşır.

Yine takip eden beyitlerde bir başka büyük aşk anlatısına da Hallac-ı Mansur'un menkıbesinde rastlarız. Şâhidî Mansur'u dar ağasına götüren ilahi aşka işaret etmiştir (b/454) Şeyh San'an'ın hikayesinden farklı olarak burada Hallac'ın mecazi bir aşk hikayesi yoktur. Tasavvuf düşüncesinin merkezine vecd halini koyan sufilerden biri olarak Hallac, ene'l-hak (ben Hakk'ım) dediği için işkencelere maruz kalarak öldürülmüştür. Çok bilinen ve pek çok spekülasyona da sebep olmuş bu olay, tasavvuf tarihinde aşk/gönül-akıl ikiliğinin, üzerinden tartışıldığı örneklerden biri olmuştur. Aslında Hallac'ın bu ifadesi tasavvufta şathiye kavramı ile karşılanmaktadır. Sözlükte "hareket etmek, sarsılmak, taşmak" gibi anlamlara gelen şatah kelimesi, yatağı dar olan bir ırmağın sel ile kenarlarına taşması gibi sûfinin kalbinden taşan ilâhî hakikatleri ifade eder. (Uludağ, 2010, s. 370) Tasavvuf tarihinde ortaya çıkışı çok eskilere dayanan bu kavram tasavvuf ilminin ilk teorisyenlerinden Ebû Nasr Serrâc tarafından tanımlanmış ve sufilerin vecd halindeyken sarf ettikleri sözler olarak kabul edilip şerh edilmiş ve genellikle ehli sünnet çizgisinde açıklanarak hoş görülmüştür. Sufileri şathiye söylemeye iten onların içinde bulundukları hallerdir. Tasavvuf literatüründe; sekr, vecd, cezbe, istiğrak, cem, fena vb. isimlerle anılan çeşitli haller sufiyi şathiye türünden sözler söylemeye iter. Sufi bu halin etkisinden çıktığında aynı sözleri sarf etmez. Tasavvuf tarihinde şathiyeleri ile ünlü isimlerden biri olan Hallac-ı Mansur sufiler tarafından kabul görmüş ve edebiyat literatüründe aşkın şehidi ismiyle anılmıştır. Beyitler şu şekilde gelir:

“İşk imiş ‘uşşâkı bî-dâr eyleyen
‘İşk imiş Mansûr’ı ber-dâr eyleyen” (b/454).

Aşk imiş aşıkları uykusuz bırakan
Aşk imiş Mansur'u dar ağacına çeken

“İşk imiş San'ân'ı tersâ eyleyen
‘İşk imiş Mecnûn’ı rüsvâ eyleyen” (b/455).

Aşk imiş (Şeyh) San'an'ı Hristiyan eyleyen
Aşk imiş Mecnun'u rezil eden

“İşk imiş peydâ iden bu ‘âlemi
‘İşk imiş şeydâ iden bu âdem’i” (b/456).

Aşk imiş bu âlemi ortaya çıkaran
Aşk imiş bu Âdem’i çılgın eden.

Devem eden aşağıdaki beyitlerde ise Şâhidî başlangıçta da kısmen değinmiş olduğu yaratılış – aşk ilişkisini burada yeniden ele alır, yalnız bir farkla. Şâhidî’ye göre bu gizli hazineyi/ “küntü kenzen” sırrını açan aşktır. Bir başka deyişle Hakk’ın bilinmeyi istemesi âlemin yaratılış sebebidir. Sufiler bu kutsî hadisin Arapça aslında geçen kelimelerden *istedim* ile *muhabbet* kelimesinin ve *bilinmek* ile de *marîfet* kelimesinin aynı kökten olmalarına dikkat çekerek âlemin yaratılışını muhabbet ve marifet ile açıklamışlardır (Aydın, 2022, s. 258).

Şâhidî burada Vahdet-i Vücut düşüncesinin önemli başlıklarından biri olan varlık mertebeleri konusuyla ilgili önemli kavramları işlemiştir. Söz konusu beyitlerde düşünce akışı ve kullanılan kavramlar derinlikli bir arka plana işaret etmektedir. “İşk Ahad’dan Ahmed’e etti ubur” (b/458); yani aşk Hakk’ın Ahadiyet makamından Ahmed’e geçti derken atıfta bulunduğu düşünce Hakikat-i Muhammediye görüşüdür. Kaynaklarda “Adem su ile toprak arasındayken ben peygamberdim” (Aclûnî, t.y.,b, s. 130) veya “Allah’ın ilk yarattığı şey benim nurumdur” (Aclûnî, t.y.,a, 265) mealindeki hadislerde dile getirilen düşünceye göre Allah’ın ilk yarattığı şey Hz. Muhammed’in nurudur ve diğer her şey bu nurdan yaratılmıştır.

Söz konusu düşünce tasavvuf tarihinde ilk kez Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö. 896) (Demirci, 1997, s. 179) tarafından ifade edilmiş olsa da bu beyitte Şâhidî’nin kastettiği mana olan Nur-ı Muhammedi’nin yaratmada vesile olduğu düşüncesi, ilk kez Hallac-ı Mansur tarafından ifade edilmiştir. Ona göre Hz. Muhammed’in nuru Hakk’ın yaratmadaki ilk taayyünüdür, zâtın zâta tecelli etmesidir, bütün yaratıklar ondan zuhûr ettiğinden o aynı zamanda varlığın kaynağıdır. Eğer o olmasaydı hiçbir şey olmazdı (Uludağ, 1997, s. 377).

‘İşk imiş eşyaya viren intî’âş
“Küntü kenzen”ün sırrını ‘ışk itdi fâş (b/457).

Aşk imiş eşyaya fayda veren
“Ben bir hazine idim” in sırrını aşk açığa vurdu.

Mim-i Ahmed ‘ışk ile itdi zuhûr
‘İşk ahaddan Ahmed’e itdi ‘ubûr (b/458).

Ahmed'in mim'i aşk ile ortaya çıktı/açıldı

Aşk Ahad'dan Ahmed'e geçti.

458. beyitte geçen Ahadiyet mertebesi ise çeşitli açılardan farklı isimlerle anılır. Nur-ı Muhammedi, hakikat-i âdem, akl-ı evvel, kâbe kavseyn, kalem, arşullah, kitap, ebu'l-ervah, rûhu'l-kuds vb terimler bunlardan birkaçıdır. (Demirci, 1997, s. 180) Söz konusu düşünceye göre Hz. Muhammed'in biri ezelî nûr oluşu, diğeri de bir insan ve bir peygamber olarak tarihsel kimliği olmak üzere iki hüviyeti vardır. Şâhidî yukarıdaki iki beyitte Hz. Muhammed'in hem tarihsel hem de ilkesel varlığını işaret etmektedir. Nur-ı Muhammedi görüşü en olgun haline İbnü'l-Arabî ve Abdülkerim Cîlî tarafından getirilmiş ve hem Mevlâna Celâleddîn-i Rumî hem de İbrahim Şâhidî gibi sufilere ilham kaynağı olmuştur.

Aşağıdaki beyitte ise Şâhidî yine alemde aşkın görünümünden söz eder. Alemin dört esasının ki onlar yukarıdan aşağıya; hava, ateş, su ve topraktır; bunların imtizacını aşka veya başka bir ifadeyle ateş, hava, su ve toprağın aralarındaki uyumlu birliktelikleri ile evrenin temel yapı taşlarını oluşturmalarına bağlamaktadır. Buna göre alemin ortaya çıkışı bu dört unsurun aralarındaki aşktır.

“İşkiladur imtizâc – ı çâr-‘asl

‘İşk ider her sâl içinde çâr fasl” (b/462).

Aşk iledir dört aslın imtizâcı

Aşk eder her yıl içinde dört mevsim.

Aşağıdaki beyitlerde (b/465-469) Şâhidî Mevlevilikle özdeşleşmiş bir enstrüman olan Ney-Neyzen ilişkisinden söz ederek devam eder. Neyzen aşk ile üflediği için ney ağlayıp inlemektedir. Aşk deryaları coşturan, aşıkların akıllarını başlarından alandır. Denizlerde inci mercanı ortaya çıkaran da aşktır, ceylanın göbeğindeki misk de aşk ile olur. Ve kan kırmızısı taşı yakuta çeviren de aşktır. Aşk dut yaprağını ipek yapar, neyin şeker ile dolu olması da aşktandır.

Ney metaforu Mevlevilikte en önemli metaforlardan biri olarak Mesnevî'nin ilk beytinde geçer. Şâhidî'nin pîri Mevlana mesnevisine “Dinle neyden” diyerek başlar. Şâhidî'nin aşağıdaki beytinden hemen önce Mesnevî'nin ilk beyti okunursa; “Bu neyi dinle, nasıl şikayet ediyor?/Ayrılıklardan hikayet ediyor” (Konuk, 2004, s. 73) derken, Şâhidî ise “İşkıla hû didi nâye nâyzen” diyerek ağlayıp inleyen neyin ilahi aşk ile Hak'tan ayrıldığı için ağlayıp inlediğini söyler gibidir. Şâhidî'nin neyi denizler içindeki inci mercanlar, ceylanların karnındaki güzel kokular, değerli taşlar ile böcekten çıkan ipek gibi Neyzenin veya Hakk'ın alemdeki değerli işlerine vurgu yapıyor. Burada neyzeni

Hakk, ney'i alem ve üfleyişi de nefes-i Rahman olarak düşünmek mümkündür. Mesnevi şerh literatüründe ney aynı zamanda insan-ı kâmil olarak da anlaşılır:

“Zira neyin içi boş olup, üfleyen kimsenin nefesi, ondan ses çıkarır. İnsan-ı kâmilin vücudu da “ney” e benzer. “Ney” in yedi deliği, insanın yedi a'zâ yı zahirîsine işaretler ki, beşerin fiilleri bu uzuvlardan sâdır olur. İnsan-ı kâmilin “ney” gibi boş olan vücudundan zâhir olan filler, ancak Hakk'ın tasarrufuydur. “Ney” ta'bîriyle, zâhirî “ney” e işaret buyrulmuş olmak câizdir. Zîrâ “ney” in sesi, her bir sazın sesinden daha muhrîk olup, dinleyenlerin kalblerine rikkat verir ve ehl-i aşkı vecde getirir. Binâenaleyh zâhirî “ney” âşıkların ruhlarına kelimesiz ve lafızsız hitâblarda bulunmuş olur.” (Konuk, 2004, s. 73)

Avni Konuk'un bu açıklamasına göre neyi insan-ı kâmil veya şeyh olarak düşünmek mümkündür. O zaman 465. beyit Hakk'tan aldığı ilham ile konuşan insan-ı kâmile, şeyhe veya Şâhidî'nin kendisine işaret eder. Bu okumaların hepsi de mümkündür. Çünkü yine Mesnevi şarihlerine göre birinci beyitteki ney Mevlâna'nın kendisine de işaret eder. Buradan hareketle insan-ı kâmil Hakk'tan aldığı ilham ile dinleyicisine veya okuyucusuna inci mercanlar, güzel kokular, değerli kumaşlar hükmündeki nasihatleri veya sözleri sunar.

“İşkıla hû didi nâya nây-zen
İşk ider efgân ü nâle nâyden” (b/465).

Aşk ile neyzen neye hû der (üfler)
Aşk ağlayıp inler neyden

“İşkdur deryâlara cûş itdüren
İşkdur ‘uşşâkı bî-hûş itdüren” (b/466).

Deryaları dalgalandıran aşktır
Aşktır âşıkların aklını başından alan

“İşkdan deryâda pürdür dür sadef
İşkdan hâsil olur dürr-i Necef” (b/467).

Deryaların sedef ve inci ile dolması aşktandır
Aşktan ortaya çıkar inci ve Necef.

“İşkdan pür müşk olur âhûda nâf
Kan içinde seng olur çün la’l-i sâf” (b/468).

Aşktan misk dolar ceylanın göbeği
Kan içinde taş aşk ile saf Yakut’a dönüşür.

“İşk hem tut yaprağın sündüs ider
İşkdandur kim olur pür ney-şeker” (b/469).

Aşk hem dut yaprağını ipek eder
Aşkandır ki kamış şeker ile dolar da ney olur.

Aşk arıdan bal ve balmumu yapar, mum ise aşk ateşiyle erir. Aşk üzümünden yapılan şarap gibi aşığı sarhoş eder. Aşk söz konusu olduğunda mum metaforu tasavvuf şiiirinde çokça kullanılan bir ifade aracı olmuştur. Ateş ve mum aşkın hallerini ifade eden en önemli metaforlardan biri olarak Mevlevî şairlerde en güzel kullanımlarına ulaşmıştır. Şâhidî burada aşk ateşi ve mum ilişkisine kısaca işaret edip sözüne devam eder. Aşk hem mum gibi yakıp eriten hem de şarap gibi akılları başlardan alandır.

“İşk şem’ ü şehd ider zenbûrdan
Hem şarâb-ı nâb ider engûrdan” (b/470).

Aşk arıdan bal ve balmumu yapar
Hem üzümünden saf şarab eder aşk.

Devam eden iki beyitte Şâhidî yine büyük aşıklara döner. Mecnun, Ferhad, Hüsrev gibi aşıklar aşkları yüzünden akılları başlarından alınmışlara güzel örnekler olarak verilir. Bu mecazî aşklar hakiki aşka giden yollar olarak kabul edilir ve hoş görülür. Şâhidî'nin pîri Mevlana Celaleddîn-i Rumî de mecazî aşkı hakiki aşka bir alıştırma, bir ön hazırlık olarak kabul eder.

“İşk Leylâ’dan ider Mecnûn’ı zâr
Düşürüp taglara ider bî-karâr” (b/471).

Aşk Leyla yüzünden Mecnun’u ağlatır
Düşürüp dağlara derbeder eder

“İşkdur Ferhâd’ı iden kûh-ken
Hüsrev ü Şîrîn’i iden mugtenem” (b/472).

Farhad'a dağları deldiren aşktır

Hüsrev ve Şirini ganimet eden aşktır.

Elbette ki ilahi aşkı terennüm eden Şâhidî Mevleviliğin pîri Mevlana'dan söz etmeden sözünü tamamlamazdı. Aşağıdaki beyitlerde söz önce alemde aşk ile dönenlerden; güneşten, aydan, yıldızlı göklerden açılır ve Mevlânâ ve dostu Şems'e gelir. Şems'in isminin manası güneş demektir. Şâhidî'nin bu dostluğa işaret ettiği beyitlerde göksel cisimleri de beraberlerinde zikretmesi hem edebî anlamda güzelliği hem de anlamda derinliği sağlamıştır. Aşığın aşkından dolayı eriyip incilmesi gibi ayı da günden güne inceltip hilal haline getiren aşk, Mevlana'yı da felekler gibi döndürmüş ve Şems'i ona kurban eylemiştir (b/478). Mevlana'nın ilahi aşkın getirdiği vecd hali ile sema etmesi Şems ile tanıştıktan sonraki dönemdedir. Şems'in kurban olması meselesi ise Mevlânâ ile Şems'in dostluğunun, Şems'in vefatı ile sonuçlanmasına yapılan bir atıftır. Şems-i Tebrizi, iyi bir aileden gelen, iyi eğitim almış, önemli ilim merkezlerinde meşhur sufi muhakkiklerin sohbetlerinde bulunmuş, melamî meşreb bir sufidir (Ceyhan, 2010, s. 511). Mevlana ile Şems'in dostluklarının başlamasından sonra Mevlana talebelerini, sohbetlerini ve medresedeki derslerini bırakıp Şems ile sohbeti çoğaltınca bu durum çevresindekiler tarafından tepki çekmiş, Mevlana'yı geri isteyen ailesi ve dostları Şems'in gizemli bir şekilde ortadan kaybolması ile sonuçlanacak bir mücadeleye girmişlerdir (Ceyhan, 2010, s. 511). Şems-i Tebrizî Mevlana'nın sohbet şeyhidir. Mevlana ile Şems'in dostluğu üzerinde çokça spekülasyon yapılsa da Şems Mevlana'nın ilahî aşk ve marifet yolculuğunda ona eşlik etmiş, Mevlana'nın kanonik eseri Mesnevî-i Manevî'nin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Araştırmacılara göre Mevlânâ gençliğinde Seyyid Burhâneddîn'in terbiyesi altında yaşadığı aşk hallerini ve marifet kesbini Şems ile daha yüksek bir mertebede yeniden tahsil etmiş ve bu dönemde ilahî aşk merkezli bir tasavvuf anlayışına (Kılıç, 2014, s. 155) sahip olmuştur. Bu yolculuk sonunda ortaya çıkan Mesnevî ise sâlikin ilahî aşk ile marifete ulaşma yolculuğuna eşlik etmek üzere yazılmıştır bir eserdir (Ceyhan, 2004, s. 325).

“İşk imiş eflâki gerdân eyleyen

‘İşk imiş hurşîdi lerzân eyleyen” (b/476).

Aşk imiş felekleri döndüren

Aşk imiş güneşi titreten.

“İşk imiş her zerreyi raksân iden

‘İşk imiş dem dem mehi noksân iden” (b/477).

Aşk imiş her zerreyi dans ettiren

Aşk imiş her an ayı eksilten.

“İşk Mevlânâ’yı raksân eyledi

Şems(i) Mevlânâ’ya kurbân eyledi” (b/478).

Aşk Mevlânâ’yı döndürdü

Şems’i Mevlânâ’ya kurban eyledi.

Bu dönenlere karşılık aşkıdan çakılıp kalanlar da vardır. Hepsi kendi tabiatınca ilahî aşkı terennüm ederler. Zemini ayaklar altına seren de, dağları yerlerinde durduran da aşktır. Bunlar toprak tabiatlıdırlar. Suları akıtan da rüzgârı estiren de aşktır, bu akıp gidenler de su ve hava tabiatlıdırlar. Ateşi, kuruyu ve yaşı yakıcı kılan da aşktır, yakıcılık tabiatıdır.

“İşk imiş iden zemîni pâ-y-mâl

İşk ile olmuş-durur sâkin cibâl (b/479).

Aşk imiş yeri ayak altı eden

Aşk ile dağlar yerinde dururmuş.

“İşk imiş dâ’im iden âbı revân

İşk imiş bâdı iden her dem vezân” (b/480).

Suları durmadan akıtan aşk imiş

Rüzgârı her zaman estiren aşk imiş

“İşk imiş sûzende iden âteşi

Yakduran cümle kuruyı vü yaşı” (b/481).

Aşk imiş ateşi yakıcı kılan

Yakan yaş kuru cümlesini.

Bu akıp gidenler yeryüzünde bitkiler bitirir, onlardan meyveler çıkarır. Diğer tarafta yakıcı ateş ise aşkın simgesi gül ile birlikte anılmıştır. Şâhidî aşağıdaki beyitlerde Hz. İbrahim’in menkıbesine yaptığı atıfla ateşten gül gülden ateş çıkartır (b/484). Başka deyişle gül – hâr zıtlığında kor ateşi kırmızı güllere benzetirken, cennet – nâr zıtlığında ise Hz. İbrahim’in atıldığı büyük ateşi cehennem

ateşine telmih ile kullanır. Bu büyük ateş cehennem ateşi gibi olsa da Hak orayı dostu (Halilullah) Hz. İbrahim için gül bahçesine çevirir. Bu iç içe geçen metaforlar şiirin anlam katmanlarını derinleştirmekte, sufilerin her zaman çok sevdiği zıtların birlikteliğine bir kez daha işaret etmektedir. Hz. İbrahim'in menkıbesindeki ateş ve gül anlatısı onun Nemrut tarafından ateşe atılarak cezalandırılması hadisesine dayanır. Hz. İbrahim Kur'ân-ı Kerim'de kendisine peygamberlik verilmeden önce de tevhid ehli bir kişi olarak tanımlanır (el-Enbiyâ 21/51). Hz. İbrahim içinde yaşadığı toplumdan farklı olarak peygamberliğinden önce de putlara tapmaz. Halkın bayram için şehir dışına çıktığı bir zamanda put evindeki en büyük put hariç tüm putları kırar ve baltayı büyük putun boynuna asar. Bu olay sonrası putların ilah olup olamayacağı hakkında Nemrut ile yaptığı tartışmada ortaya koyduğu deliller ile üstün gelse de Nemrut tarafından ateşe atılmakla cezalandırılır (el-Enbiyâ 21/68; el-Ankebût 29/24). Hz. İbrahim büyük bir ateşe atılır fakat ateş onu yakmaz (el-Enbiyâ 21/68-70). Kur'ân-ı Kerim'de anlatılan bu olay Şâhidî'nin de işaret ettiği menkıbevî anlatıda odunların güle, ateşin gül bahçesine dönüşmesi şeklinde ifade edilir.

“İşk imiş iden nebâtı âşkâr
İşk imiş viren ‘uyûna inficâr” (b/482)ç

Aşk imiş bitkileri bitiren
Aşk imiş pınarları akıtanç

“İşk imiş her yıl bitüren mîveler
İşk imiş ‘âlemde iden şiveler” (b/483)ç

Aşk imiş her yıl meyveler bitiren
Aşk imiş âlemde çeşitli şekillerde ortaya çıkan

“İşk imiş güller bitüren hârdan
Cennet iden hem Halîl’e nârdan” (b/484)ç

Aşk imiş kor ateşten güller bitiren
Aşk imiş Halîl’e ateşi cennet eden.

Şâhidî sözlerini son yedi beyitte toparlar. Cana sonsuz hayatı verecek olan aşktır, kimse sevgilisine aşksız ulaşamamıştır. Başka bir deyişle kişiyi Hakk’a ulaştıracak olan ilahî aşktır. Sufilere göre kişi tam bir bağlılıkla Hakk’a bağlandığında yani Hak’ta fâni olduğunda hakiki bekâya yani hayata

kavuşur. Tasavvuf düşüncesinde fenâ-bekâ kavramları ile karşılanan anlayışa göre kişi Hak'ta fani olduğunda hakikatte bekaya kavuşur. Sufiler “Ölmeden önce ölünüz” hadisine dayanarak salikin kötü huy ve alışkanlıklarından kurtulup yerlerine koyduğu güzel huy ve davranışlarla gerçek hayata kavuştuğunu kabul ederler. Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak veya Kur'an ahlakı ile ahlaklanmak şeklinde ifade edilen süreç salikin en önemli hedefidir.

‘İşkdur câna hayât-ı sermedi
‘İşksuz ma’sûka kimse irmedi (b/485).

Aşktır cana sonsuz hayat veren
Kimse sevgiliye aşksız ulaşamadı.

Aşk yaratıp ortaya çıkartan ve yaratılmışları ayakta tutup sürekliliklerini sağlayanıdır. Bu beyitte (b/486) de Şâhidî yine başa dönerek yaratılışı Hakk'ın bilinme arzusuna bağlayan görüşe atıf yapmakta ve sonra aşkın yeniden yapmak için harab eden yıkıcı tarafına dikkat çekmektedir.

“İşk imiş tekvîn ü icâd eyleyen
‘İşk imiş bünyâd u âbâd eyleyen” (b/486).

Aşk imiş yaratıp icad eden
Aşk imiş yapıları/temelleri ayakta tutan

“İşk imiş âhir yine iden harâb
‘İşk imiş kılan tebeddül inkilâb” (b/487).

Aşk imiş tekrar harab eden
Aşk imiş değiştirip yeniden yapan.

Ardından Şâhidî sözlerine mealen şöyle devam eder (b/488 vd.): Cümle var edilenler aşk ile, cümle maksatlar aşka dair imiş. Aşk bir başlangıç ve yine dönüp gelinen aynı nokta imiş. Her kim ki âşık olmamıştır, sanki hiç var olmamış gibidir ve yazık ona ki aldanmış ve mahrum kalmıştır. Çünkü âşık olamamış kişi yukarıda sözü edilen hakikatlerin bilgisinden veya sufilerin ifadesiyle marifetten eksik kalmıştır. Yine aşk her derde dermandır ve aşk hakikatte Hakk'ın seven ve sevilen olmasıdır ki bu da O'nun varlık mertebelerinden Ahadiyet mertebesine işaret etmektedir.

Şâhidî aşağıdaki beyitte kullandığı “*Maşuk-ı aşıktır ahad*” (b/490) ifadesiyle iki anlamı birlikte kullanmaktadır. Ahad hem insan tekini yani bireyi ifade eder hem de Hakk'ın kendinde, açılmamış birliği için kullanılır. Ahadiyet makamında hiçbir yaratık olmadığından burada seven de sevilen de

veya bilen de bilinen de Hakk'ın zâtıdır. Bunun için de aşk her derdin dermanı olarak gösterilmiştir. Söz konusu beyitlerde Şâhidî'nin bir arada zikrettiği kavramları birlikte düşünürsek; mevcudat (b/488), maksatlar (b/488) yani varlığın ortaya çıkmasındaki hikmetler, yokluk (b/489), aldanmışlık (yanılgılar) (b/489), bu dertler ve dermanları hepsi aşkın varlığı veya yokluğu düşüncesi çerçevesinde işleniyor.

Şâhidî'nin eserinin sonunda konuyu yine varlık ve yokluk meselesine getirmesi ve varlığı aşka bağlayıp yokluğu aşkın yokluğu ile eşitlemesi ve tüm bu kavramları “ahad/ahadiyet”le ilişkilendirmesi varlık anlayışının tezahürüdür. Başka bir deyişle Ahadiyet makamı gizli hazineyken aşk ile açılıp varlık ortaya çıkmıştır.

490. beyitte Ahad kavramı ilk okuyuşta insan tekini ifade eder fakat, yukarıdaki açıklama çerçevesinde, varlık ve yokluk bağlamında okumak istersek Hakk'ın lâ-Taayyün mertebesine yani Ahadiyet makamına işaret etmektedir. Bu mertebe bilindiğinde ise Şâhidî'nin hakikatte neye gönderme yaptığı daha açık bir şekilde görülür. Konu tasavvuf literatüründe İbnü'l-Arabî düşüncesinin temel konularından biri olan yaratılışta mertebeler yani varlık mertebeleri konusu kapsamındadır. Varlık mertebeleri İslam felsefesinde de karşılığı olan fakat İbnü'l-Arabî tarafından yeniden ifade dilen bir yaratılış teorisidir. İbnü'l-Arabî araştırmacıları tarafından “vesileci sudur” kavramıyla anlatılan teoriye göre Hakk varlığı çeşitli mertebelerle yaratmıştır. Üçlü, beşli, yedili ve kırklı gibi tasnifler mevcuttur. Bunlardan en çok kullanılan yedili tasnife göre; birinci mertebe lâ-tayyün veya Ahahiyet makamıdır. (Kılıç, 2009, s. 251) *Cümle mevcudat* Ahadiyet makamının yani gizli hazinenin açılmasıyla ortaya çıkmıştır ki o hazineyi açan şey *nihai maksat* olan bilinmek veya Hakk'ın bilinmeyi istemesi/sevmesidir. Bu düşünceye uygun bir şekilde Şâhidî de tüm varlıkları bu sevgiye bağlarken nihai maksadı, hiçliğin tek istisnası olan sevgi olarak tesbit eder. Bu yüzden de aşkı tatmamış olan kişi hükmen yok gibidir (b/489).

“İşk imiş mevcûd-ı cümle ‘ışk imiş

‘ışk imiş maksûd-ı cümle ‘ışk imiş” (b/488).

Aşk imiş tüm varlıklar aşk imiş

Aşk imiş tüm maksatlar aşk imiş.

“Her ki ‘âşık olmadı ma’dûmdur

Hayf ana magbûndur mahrumdur” (b/489).

Her kim ki âşık olmadı yok gibidir
Yazıklar olsun ona ki aldanmış (ve) mahrum kalmıştır

“İşkdur her derde dermân ü meded
‘İşk ile maşuk-ı ‘âşıkdur ahad” (b/490).

Aşktır her derde derman ve yardım
Kişi aşk ile sever ve sevilir.

Ve son olarak Şâhidî aşk ile başladığı sözünü yine aşk ile bitirdiğini söyler, çünkü sufilere göre iş her zaman başladığı yere döner veya insan her zaman geldiği yere dönecektir. Şâhidî de sözünü başladığı gibi aşk ile bitirir.

İbtidâ ‘ışkıla oldu bu kelâm
‘İşkıla hatm oldı yine ve’s-selâm (b/491).

Bu söz aşk ile başladı
Yine aşk ile tamamlandı vesselam.

Sonuç

Çalışmamızda İbrahim Şâhidî'nin Işknâme'sinden yararlanarak onun tasavvufi düşüncesinde ilahi aşkın ne denli merkezi bir rol oynadığı ortaya konmuştur. İlahi aşkın sonsuz ifade biçimleri bir yana Şâhidî'nin konuya yaklaşımında temel karakteristik, onun insan merkezli değil varlık merkezli bir perspektife sahip olmasıdır. Başka bir deyişle o, aşkı sadece insana ait görmemiş; tüm alem ve tüm varlıklar yönünden, hatta bizzat Hakk'ın kendisinde ortaya çıkışıyla ele almıştır. Söz konusu yaklaşım ise onu varlıkta birliği esas alan tasavvuf geleneklerinden biri olan Mevleviliğin telif sahasında özgün bir temsilci yapmıştır.

Bununla birlikte bu çalışmanın sınırları içerisinde Şâhidî'nin ilahi aşka dair görüşlerinin tümüyle yer almadığı açıktır. Işknâme onun aşk anlayışının iyi bir hülasasını sunması bakımından incelenmekle birlikte konunun kapsamlı bir bütünlük halinde ortaya konması, yazarın tüm eserlerinin incelenmesiyle mümkün olacaktır. Bunun için Şâhidî'nin Arapça ve Farsça olarak telif etmiş olduğu tüm eserlerin Türkçe'ye kazandırılması araştırmacılar için bir kolaylık sağlayabilir.

Kaynaklar

- Aclûnî (t.y.,a). *Keşfu'l-bafâ ve müzîlî'l-ilbâs ammâ iştebera mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs* (Cilt I). Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi.
- Aclûnî (t.y.,b). *Keşfu'l-bafâ ve müzîlî'l-ilbâs ammâ iştebera mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs* (Cilt II). Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi.
- Aydın, M. (2013). Zekeriyâ. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 44, ss. 210-211). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydın, İ. H. (2022). Kenz-i Mahfi. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 25, ss. 258-259). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- El-Buhârî, E. A. M. İ. (1987). *Sabîb-i Buhârî ve tercemesi, iman, 8-9*. (çev. M. Sofuoğlu). (Cilt 1). Ötüken Neşriyat.
- Ceyhan, S. (2004). Mesnevî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 29, ss. 325-334). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ceyhan, S. (2010). Şems-i Tebrîzî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 38, ss. 511-516). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Chittick W. C. (t.y.). *İlâhî aşk* (Çev. Ö. Saruhanoğlu, K. Filiz). Nefes Yayıncılık.
- Çıpan, M. (1985). *Muğlalı İbrahim Şâhidî hayâtı, edebî şahsiyeti, eserleri Dîvan ve Gülşen-i Vahdet* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Demirci, M. (1997). Hakikat-i Muhammediye. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 15, ss. 179-180). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Güneş, M. (2011). *Menâkıb-ı Şeyh San'an*. Eğitim Akademi Yayınları.
- Karaman, H., Dönmez, İ. K., Çağrı, M. (2020). *Kuran yolu Türkçe meal ve tefsiri* (Cilt 5). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Necm-suresi/4789/5-18-ayet-tefsiri>
- Kılıç, M. E. (2009). *İbn Arabî düşüncesine giriş Şeyh-i Ekber*. Sufi Kitap.
- Kılıç, M. E. (2014). *Mevlânâ üzerine konuşmalar*. Sufi Kitap.
- Konuk, A. A. (2004). *Mesnevî-i Şerîf şerhi* (Haz. S. Eraydın, M. Tahralı). Gelenek Yayıncılık.
- Kuşeyrî, A. (2011). *Kitâbü'l-mirac Hakk'a yükseliş* (Çev. C. Caduk). İlk Harf Yayınları.
- Kuşeyrî, A. (1981). *Kuşeyrî risâlesi* (Çev. S. Uludağ). Dergâh Yayınları.
- Şıra, H. (2022). *Abdullah Salâhaddin Uşşâkî'nin terceme-i Gülşen-i Tevhîd'i (İnceleme-Metin)* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Tanç, Nilüfer. (2016). Gülşen-i Vahdet'te seyr u sülûk alegorisi olarak yüz. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (42), 368-375.

- Tümer, Günay. (1993). Circîs. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 8, ss. 26). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (1991). Aşk. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 4, ss. 11-17). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (1997). Hallâc-ı Mansûr. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 15, ss. 377-381). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (2010). Şathiye. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 38, ss. 370-371). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.